

ЁШЛАР АХЛОҚИЙ МАДАНИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ ҚАРАШЛАР РИВОЖИ

Ҳотам Сирожиддинов

Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва
адабиёти университети Ижтимоий-гуманитар
фанлар кафедраси катта ўқитувчиси,

E-mail: hotamsir@mail.ru

АННОТАЦИЯ

“Ахлоқий маданият” инсоният маданий оламининг муҳим ва ажралмас қисми сифатида эстетик, бадиий, сиёсий, диний, экологик, педагогик маданияти билан мустаҳкам алоқада ривожланиб келди. Ахлоқни ёшлар хулқ-атворининг маънавий шарти сифатида тушуниши ўтмиши ва ҳозирги даврдаги барча мутафаккирларга хосдир. Файласуф-олимлар ахлоқий маданиятнинг ёшлар муносабатларини яхшилашини алоҳида таъкидлайдилар. Мазкур мақола бугунги кунда муҳим ва қизиқарли бўлган муаммо – ахлоқий маданиятнинг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари ҳамда уни ривожлантиришнинг тарихий-фалсафий қарашлар ривожига бағишланган.

Калит сўзлар: *Ахлоқий маданият, одоб-ахлоқ, ахлоқ, этикет, тарбия.*

АННОТАЦИЯ

“Нравственная культура” как важная и неотъемлемая часть культурного мира человечества развивалась в тесной связи с эстетической, художественной, политической, религиозной, экологической, педагогической культурой. Понимание морали как духовного условия поведения молодежи характерно для всех мыслителей прошлого и настоящего. Ученые-философы особо подчеркивают, что нравственная культура улучшает межличностные отношения молодежи. Данная статья посвящена актуальной и интересной на сегодняшний день проблеме – сущности, особенностям нравственной культуры и развитию историко-философских взглядов на ее развитие.

Ключевые слова. *Этическая культура, манеры, нравственность, этикет, воспитание.*

КИРИШ

“Ахлоқий маданият” инсоният маданий оламининг муҳим ва ажралмас қисми сифатида эстетик, бадиий, сиёсий, диний, экологик, педагогик маданияти билан мустаҳкам алоқада ривожланиб келди. Аммо постиндустриал жамиятда шахс индивидуаллигининг ошиб бориши ва натижада, анъанавий урф-одатларнинг ижтимоий ҳаётдаги аҳамиятининг пасайиб бориши ёшлар ахлоқий

маданиятига алоҳида эътибор қаратилишини ҳамда бу борада илмий, мақсадли тадқиқотлар олиб бориш заруратини янада кучайтиради. Бунда ёшлар хулқ-атворидаги деградация ҳолатларни аниқлашни, хатти-ҳаракатларига сабаб бўлувчи анъанавий ва замонавий идеалларни таҳлил қилишни ва ўз навбатида Янги Ўзбекистонда ёшларни ахлоқий тарбиялаш самарадорлигини оширишни тақозо этади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Ёшлар ахлоқий маданиятини ўрганиш зарурати ушбу концепциялар моҳияти, ўзига хослиги ва мазмунини чуқурроқ англашни келтириб чиқаради. Бу соҳада икки йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин. Баъзи тадқиқотчилар ахлоқий маданиятни – маданиятнинг бир тури сифатида кўрсатиб, кўпроқ ахлоқ моҳиятига эътибор қаратишни таъкидлайдилар. Ушбу ёндашув тадқиқотчилари маданиятни бутун ҳолда, ахлоқий маданиятни унинг бир қисми деб изоҳлайдилар. “Ахлоқий маданият – деб ёзади Н.К. Эйнгорн, - бу маданиятнинг ўзига хос тури бўлиб, асосий хусусиятларини ифодалайди”[6]. Шу билан бирга ахлоқий маданиятни – маданиятнинг муҳим таркибий қисми (Л.М.Архангелский), маънавий маданиятнинг элементи (Н.П.Соколова), жамият маданиятининг энг муҳим жиҳати (А.И.Титаренко) деб ҳам изоҳлайдилар.

Маданиятшунослик бўйича баъзи етакчи мутахассислар ахлоқий маданиятни табиатдан алоҳида, ривожланиш хусусиятига эга, ижтимоий аҳамияти юқори бўлган маънавий кадрлар тизими деб таърифладилар. Ахлоқий маданият шахс фаолиятининг маҳсули бўлиб, инсоният жамиятининг сақлаб қолиш, кўпайиш ва тараққиётида муҳим омил ҳисобланади. Шунингдек, ижтимоий гуруҳлар ва инсонларнинг ўзини-ўзи англашга олиб келади. “Маданият” шахслараро мулоқотни барқарорлаштириш вазифасини бажариб, ахлоқий маданият моҳиятини ташкил қилади. Литвалик тадқиқодчи В.Стоикуснинг фикрича, ахлоқий маданият инсон эмпирик қиёфасини кўришга ёрдам беради [5].

Мазкур йўналиш тарафдорлари ахлоқий маданиятнинг ўзига хос хусусиятларини, маданиятнинг бошқа (бадий, сиёсий, ҳуқуқий, педагогик, экологик) турларидан фарқли томонларини кўрсатишга ҳаракат қилдилар. Шунингдек, ёшлар ахлоқий онгини ривожлантиришдаги функциялари: йўналтирувчи, тартибга солувчи, тарбиявий (Л.М.Архангелский, Ю.В.Согомонов, А.И.Титаренко), ёшлар аксиологик дунёқарашини шакллантириш (В.Ж.Ямаитис), ёшлар фаолиятини тартиблаштириш (М.С.Каган)ни таъкидлаб ўтдилар.

Иккинчи ёндашувда ёшлар ахлоқий маданиятини шакллантиришнинг социологик томонига эътибор қаратади. Унга кўра ёшлар хулқ-атворида ахлоқ, маданият билан бирга ижтимоий таъсирлар ва имитация ҳам муҳим ўрин тутаяди. Ушбу икки ёндашувлар бир-бирини инкор қилмайди, балки уни тўлдиради. Иккинчи ёндашувга кўра ахлоқий маданият “ёшларнинг ҳар томонлама ривожланишига кўпроқ ҳисса қўшадиган фаолият турларини тартибга солиб,”[4] ахлоқий муносабатга киришувчи “субъект (бола, шахс, гуруҳ, жамоа)ларнинг ўзаро таъсирларини тартибга солади.”[5] Бундан ташқари ёшлар ахлоқий маданиятини ривожлантиришда “ижтимоий гуруҳлар ва шахсларнинг анъанавий жиҳатдан шаклланган муносабатларини ворисийлик асосида ўрганиш,”[7] “ўзини-ўзи тарбиялаш,”[8] “халқнинг кундалик ахлоқий фаолиятини кузатиш,”[9] “маънавий фаолият ва ахлоқий амалиётдаги ёндашувларни амалга ошириш кўникмаларини эгаллаш”[10] муҳим.

Ёшлар ахлоқий маданиятини ривожлантириш доимо жамият ва бошқарув идоралари диққат марказида бўлиб келган. Ҳар бир давр олимлари ҳам бунга алоҳида эътибор қаратганлар. Сўнгги йилларда маданият феноменига, маданий ривожланиш, маданий ўзгаришларга фан ва мутахассисларнинг қизиқишлари ортиб бормоқда. Жаҳонда ушбу феноменни ўрганишга бўлган ёндашувларнинг хилма-хиллигига қарамай инсоният тафаккурида яхлит бир тушунча шакллангани йўқ. Унинг кўпдан-кўп таърифларини (500 га яқин!) ўрганиб чиқиб, таққослаш натижасида биз тадқиқотимизга энг муносиби маданиятнинг “инсоннинг асосий мослашиш механизми”[11] деганига тўхталдик.

Ёшларнинг ижтимоий меъёрларга мувофиқ ахлоқий маданиятини ривожлантиришнинг ретроспектив жиҳатдан тазар ташласак, ушбу масала бутун инсоният тарихига хосдир. Мазкур концепциянинг бир қатор хусусиятларини жаҳон фалсафасига маълум бошқа тушунчалар моҳиятида кузатиш мумкин. Ёшлар хулқ-атвори ва ахлоқий маданиятини ривожлантириш борасидаги фикрлар дастлаб жаҳон фалсафасининг “дхарма”, “чжен” каби илк мактабларида ўз аксини топган бўлиб, инсоннинг бошқаларни ва табиатни ҳимоя қилиш фаолиятиги боғлиқ. Қадимги Ҳинд фалсафасидаги “дхарма” концептини (“Упанишад”, айниқса “Ману қонунлари”да тўлиқ таърифланган) В.Г.Иванов “индивидуал ахлоқий қонун”[12] деб изоҳлайди.

Хитой фалсафасига мансуб “чжен” концептига эътибор қаратадиган бўлсак, унда нафақат инсоннинг маънавий-ахлоқий олами тасвирланади, балки бошқа одамлар билан ахлоқий алоқаларини конкретлаштиради. “Чжен” таълимотининг ахлоқий нормаларига берган таърифида Ф.С.Биков – мазкур таълимотда инсониятнинг бурч ҳисси, маълум хулқ-атвор нормаларини

бажариш ҳисси, ота ва ўғил, адолатли ҳукмдор ва фуқаролар, эр билан хотин, катталар ва кичиклар, дўсту-биродарлар, меҳмон ва мезбон ўртасидаги ўзаро муносабатлар ўз аксини топган.[13] Бу ахлоқий муносабатларда шундайлари борки, қойил қолмай илож йўқ. Масалан, ўғил ота-онаси олдида турган бешта вазифани бажариши шарт эди:

- ҳар доим ота-онани тўла ҳурмат қилиш;
- уларга энг суюкли таомни келтириш;
- улар бетоб бўлиб қолганларида чуқур қайғуриш;
- улар вафот этганларида юрак-юракдан ачиниш;
- улар хотирасига тантанали равишда қурбонликлар қилиш.

Марказий Осиё қадимги халқларида ҳам ёшлар ахлоқий тарбияси ва оилавий муносабатларига алоҳида эътибор қаратилган. Аجدодларимиз эътиқод қилган зардуштийлик динининг муқаддас китоби Авестода оила мустаҳкамлиги, соғлом турмуш тарзига доимо риоя қилиш, ҳалол, покиза, нуқсонсиз фарзандларни дунёга келтириб, уларни маънавий, жисмоний, эстетик, рухий, ҳуқуқий, экологик, ахлоқий томондан баркамол қилиб тарбиялаш, улғайтиришни биринчи ўринга қўйишган. Ҳар бир эркак ва аёл никоҳдан ўтиб, оила қуриши лозим ҳисобланган. Инсоннинг ахлоқий бурчи оиласида тинчлик, саодатли ва хушчақчақ муҳитни яратиш, нафси ҳалол, меҳнатқаш, билимли, ақлли, ахлоқли, ўқимишли, тақводор зурриёд ато қилишни илтижо қилиб Яздондан сўрашдир.

Зардуштийлик таълимотига кўра, ушбу динга эътиқод қилувчи ҳар бир инсон умри давомида “эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу иш” каби ахлоқий меъёрларга риоя қилиши ва бу меъёрларни фарзандларининг эътиқодига айлантirmoғи лозим. Шундаги унинг руҳи ва қалби мунавварлашади. Авестошунос олимлардан бири А.О.Маковельскийнинг ёзишича, “эзгу фикр” - ниятнинг яхшилиги, илоҳий қонун руҳидаги ўз яқинларига нисбатан яхшилик қилиш, зарур бўлганида уларга мадад беришга тайёр туриш, кишилар бахт-саодати учун ёвузликка қарши курашга ҳозирлик кўриш руҳидаги ўй-фикрлар, барча билан тинч ва тотув яшашга интилиш ва шу кабилардир. Инсон бошқаларга нисбатан бахиллик қилмаслиги лозим. Эзгу фикрлар эгаси жаҳолатга тушмайди, чунки жаҳолатда киши эзгу ниятларини йўқотади, бурч ва адолатни унутади, ўйламай иш қилади...”[14].

Ҳар бир инсоннинг вафотидан сўнг унинг қилган яхши ва ёмон амоллари, эзгулик ва ёвузлик томонида бўлиб, ўйлаган фикрлари ҳақиқат илоҳи Рошну томонидан адолат тарозисида ўлчаб кўрилади. Агарки, инсон умри давомида эзгулик томонида бўлиб, қилган яхшиликлари кўп бўлса унинг руҳи юқорига,

жаннатга боради, агар, бунинг тескариси бўлиб мархумнинг ёвуз қилмишлари кўп бўлса жаҳаннамга тушиб, абадий йўқликка айланади. Эътибор қаратадиган бўлсак, Авесто китоби “Яшт” бўлимининг учинчи бобида ёлғончилик қораланади ва фарзандлар тарбиясида ота-оналарнинг бунга аҳамиятли бўлишлари диний-фалсафий жиҳатдан тарғиб қилинади. “Тангри Митрани биз улуғлаймиз. Унга ҳеч ким ёлғон гариролмайди: на уйда – оила бошлиғи, на уруғ оқсоқоли, на қабила йўлбошчиси ва на мамлакат сардори. Агар уй эгаси, уруғ оқсоқоли, қабила бошлиғи ва мамлакат сардори ёлғончи бўлса, ғазабланган Митра оилани, уруғни, қабилани, мамлакатни ва уларнинг бошлиқларини батамом йўқ қилади.”

Зардуштийлик дини ахлоқий қоидалари халқимиз қон-қонига сингиб, ўзбек халқи менталитетида муҳим ўрин тутди. Ахлоқий маданиятнинг таркибий қисми бўлган муомала одобини ёшлар маънавий дунёқарашига сингдириш бугунги кунда ҳар қачонгидан ҳам муҳимроқ аҳамият касб этмоқда. Авестода инсонларнинг муомала одоби, ўзаро ҳурмат, берилган ваъданинг бажарилиши, айтилган сўзнинг устидан чиқиш, эркакнинг лафзидан қайтиши, унинг ўлимдан ҳам оғирроқ эканлиги, омонатга хиёнат қилмаслик, муносабатга киришганда камтарлик сингари эзгу-ахлоқий фазилатлар улуғланади. Инсоннинг ичган қасамини бузиб, омонатга хиёнат қилиши гуноҳ ҳисобланиб, жазога тортилиши Зардуштийлик таълимотининг ахлоқий асоси ҳисобланади. “Кимда-ким қарзни ўз эгасига қайтармаса, унинг бу амали ўша омонатни ўғирлаган билан баробар бўлади. Қарз олган киши омонатни уйда сақласа, ҳар кун ва ҳар тун унга қўл урса ва ўзиники, деб гумон қилса, унинг бу амали омонатни иккинчи марта ўғирлаган билан баробардир.”

Зардушт бойлар учун ҳам, камбағаллар учун ҳам баробар бўлган ахлоқий тамойил ва ақидаларни яратиб, ўз олдига тинчликпарвар ва адолатли қонунлар, тартиб-қоидалар қарор топган, барчага бирдай муносиб бўлган фаровон ҳаёт беришни олий мақсад қилиб қўяди. У зардуштийлик динига эътикод қилган ўз издошларига дунё ҳаловатларидан, лаззат ва кайфу сафоларидан воз кечишни, риёзат чекиб яшашни тавсия этмайди, аксинча, шоду-хуррамлик билан, ўйнаб-кулиб, кўнгил очиб яшаш лозимлигини уқтиради.

Зардуштийликнинг ахлоқий қоидаларида кишиларнинг фардий (индивидуал) ва ижтимоий ҳуқуқлари, шунингдек, одамларнинг жамиятдаги бир-бирларига нисбатан тутган ўринлари, хулқ ва одоб, жинойт ва жазо, баданни ва руҳни чиниқтириш, кишининг ўзини ҳар хил нопокликлардан асраши, ёлғон ваъда берган одамни жазолаш, соч ва тирноқларни қачон олиш ва уларни тоза сақлаш, сувнинг шифобахшлиги, чақалоқни парваришлаш,

Ахурамазданинг одамларни турли бало-қазолардан асраши ва шунга ўхшаш кўп масалалар муфассал баён этилади.

“Авесто”да юкорида келтирилган далиллар шуни кўрсатадики, қадимги аждодларимиз болаларнинг фақат бенуқсон туғилишига ва чақалоқлигидан жисмоний тарбиясига жиддий эътибор берибгина қолмасдан шунингдек, уларнинг ақлан етук бўлишига, яъни илмли бўлишига, хикмат ўрганишига, маънавий соф бўлишига, яхшилик ва эзгулик хислатларини эгаллашларига ҳам бевосита ғамхўрлик қилишган. Қисқаси, болаларда ахлокий, ақлий, жисмоний, жинсий хислатларни, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик, ватанпарварлик, ростгуйлик, сахийлик фазилатларини тарбиялашга жиддий эътибор берилган [15].

Зардуштийлик таълимотидаги касб этикасига мувофиқ ҳар бир табиб, жумладан, жарроҳ ўз малакасини уч бор аниқ синовдан ўтказмай туриб, касални даволаш ҳуқуқига эга бўлмаганидек, муаллимлар ҳам шогирдларни назарий ва амалий жиҳатдан тайёрлашда ҳамиша ана шу тартибга риоя қилганлар. Бундан ташқари, Гиппократнинг табиблар қасамёди ҳақидаги фикрдан бир неча аср бурун “Авесто”да табибларнинг махсус қасамномаси келтирилган. Ҳатто табобат рамзи - илон заҳар сочаётган идиш-жом тасвири ҳам илк бор “Авесто ”да тасвирланган [16].

“Авесто”да меҳнатнинг моддий ва маънавий томонларига катта эътибор берилибгина қолмасдан, шунингдек, меҳнат, асосан, шахсни ахлокий жиҳатдан баркамол қилиб тарбиялаш негизи сифатида эътиборга олинган. Шунга кўра, зардуштийлик динида, ахлоқан саховатли бўлиши учун инсоннинг биринчи галда меҳнат қилиши, ўз қўли кучи билан неъмат яратиши зарурлиги талқин этилади. Бинобарин, ишэкмаслик - жамики иллат ва нуксонларнинг маконидир, деган қораловчи ибора тасодифий эмас”[17].

Демак, зардуштийлик таълимотига кўра, фақирларга меҳрибонлик, инсонпарварлик, кишига иснод келтирадиган ишлардан - бировга ҳасад қилишдан, ўғрилик, талончилик, ўзгалар молини ўзлаштиришдан, зинога берилишдан, бировнинг дилини оғритишдан, берган сўзининг устидан чиқиш, лафзига содиқ қолиш, савдо-сотик ва битимларга қатъий амал қилиш, қарзни ўз вақтида тўлаш, алдамчилик ва хиёнатдан холи бўлиш ва хоказо иллатлардан сақланиш лозимлиги уқтирилган. Шунингдек, “Авесто”да иймонли ва диёнатли бўлиш, бунинг учун доимо тоза, пок юриш, ёвузликни қоралаётган пайтда тананинг тоза бўлиши, шайтон-иблисларга қарши ҳаракат қилиш, гуноҳ қилмаслик ҳақида гапирилади.

Зардуштийлик ахлоқий таълимотда қайд қилинишича, оламдаги ёвузлик ва ёмонликлар одамларнинг имонсиз ва диёнатсизлигидан келиб чиқади, уларни бартараф этиш - одамзоднинг истиқболдаги вазифаси бўлиб, имонли ва диёнатли кишилар буларни бартараф этишда фаоллик кўрсатадилар.

“Авесто”да ёшлар ахлоқий маданиятини ривожлантиришда, уларнинг соғлом, бардам ўсишида атроф-муҳитнинг покизалиги, жамоат жойлари ва эрхотин ҳамда болаларнинг шахсий гигиенаси махсус қайд қилинган. Жумладан, кишиларнинг руҳан пок бўлиши билан бир қаторда тана озодалигига эътибор беришлари, айниқса, юз-қўлларни ва бошни кунда бир неча марта ювиб туришлари, сочни тараш ва тишни тоза тутиш, тирноқларни тез-тез олиб туришлари, доим бадан тарбияси билан шуғулланишларининг амалий моҳиятига дахлдор мулоҳазалар юритилган ва фойдали маслаҳатлар берилган. “Хар бир зардуштий, - деб ёзади Фозила Сулаймонова, - кунига беш марта ювиниб, покланиб, Қуёшни олқишлаб унга сиғиниши шарт бўлган”. “Авесто”даги Қуёшга эътиқод, ўз навбатида, муқаддас оловга эҳтиромни туғдирган. Шу боис, Қуёш - покизалик, тириклик, олов эса тозалик, озодалик эканлиги ҳақидаги зардуштийлик фалсафасида теран мазмун, бетакрор ўхшатиш, тенги йўқ ҳақиқат мавжуд. “Авесто”да экоэтик тарбия масалаларига, яъни табиатни, ер, сув, дарахт, ўсимлик, жониворларни эъзозлашга, ерни ишлатиб, суғориб, боғ-роғ, экинзор қилишга, чорвани, айниқса, йилқичиликни ривожлантиришга, сувни муқаддас тутишга алоҳида эътибор берилган [18].

Демак, ёшлар ахлоқий маданиятини ривожлантиришда “яхши инсон бўлиши нафақат адолатсизликка йўл қўймаслик, балки уни хоҳламасликдир”[19] тамойили асосида амалга ошириш лозим. Ахлоқий маданият ижтимоий ҳаётда мажбурий муносабатлар ва таъбулар асосида яшашга олиб келади.

Ахлоқни ёшлар хулқ-атворининг маънавий шарти сифатида тушуниш ўтмиш ва ҳозирги даврдаги барча мутафаккирларга хосдир. Файласуф-олимлар ахлоқий маданиятнинг ёшлар муносабатларини яхшилашни таъкидлайдилар. “Хар бир миллат ва элатнинг, деб ёзади П.А.Кропоткин, улар қай ҳолатда ривожланиш босқичида бўлмасин, ўзига хос, мураккаб, қатъий ахлоқ меъёрларига эга”[20] Демак, ижтимоий ҳаётда инсонларнинг хулқ-атвор ва ахлоқий муносабатларини тартибга соладиган махсус “кодекс”лар шаклланди. Қадимдан “биз” ва “бегоналар” ўртасидаги ҳар қандай муносабатлар илк ахлоқий одат – талион¹да ўз аксини топган. Бунда инсонлар ўртасидаги ўзаро

¹ Талион – ибтидоий даврнинг типик ижтимоий тартибга солиш механизми. Талион (лот. Talio, talionis, talis сўзидан олинган “бир хил”, - жиноятга тенг кучга эга жазо) – ахлоқ тарихининг ижтимоий онг ва адабиётда тенг жазо номи билан кўпроқ маълум бўлган категория; Талионнинг асоси қасос олишни рағбатлантириш эмас, балки уни ушлаб туришдир. У чекловчи, тақиқловчи тамойил сифатида юзага келган. Талион тартибга солишнинг тарихан биринчи

ижтимоий адолатни йўлга қўйиш ва кўрсатилган ҳар бир яхшилик ва ёмонликка муносиб жавоб қайтариш. Талионнинг асосий моҳияти шундаки, “ҳар қандай дўстона ҳаракат жавобсиз қолмайди” [20].

Демак, ижтимоий тараққиёт эволюциясида ахлоқнинг олтин қоидалари шаклланди. Унда жамият қабул қилган меъёрлар асосида яшаш, ахлоқий оғишлар ва иллатлардан ҳоли турмуш тарзи тарғиб қилинади. Шундай қилиб, “ахлоқий маданият ёшларнинг ҳаракатлари учун оқилона, қатъий чораларни белгилашга ёрдам берди.”[21]

Бугунги кунда ўзбек халқи маданий мероси ва санъати ёшлар ҳуқуқ-атворидаги фазилатларни ривожлантириш учун маънавий асос бўлиб келмоқда. Миллий кадриятлар асосида ёшлар мавзуси, унинг ахлоқий тарбияси, тақдири, ахлоқий маданияти муҳим ўрин эгаллайди. Бу тарбия натижасида ёшлар объектив воқеъликни ўз тақдири деб билади ҳамда жўмардлик², нафси ва эҳтиёжларини чеклаш маданияти, сабр-тоқат, раҳм-шафқат, сахийлик асосий хусусиятлари бўлиб шаклланади.

REFERENCES

1. Авесто: Яшт китоби./М. Исоқов таржимаси. — Т.: «Шарк», 2001 — 128 б.
2. Еремеев А. Ф. Первобытная культура: происхождение, особенности, структура: Курс лекций. В 2 ч. Ч. 2. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1997.
3. Кропоткин П.А. Этика. М.: Политиздат, 1991.— 496 с.
4. Согомонов К.В. Введение в анализ понятия нравственной культуры // Нравственная культура ... С. 19
5. Стойкус В. Специфика и типы нравственной культуры // Нравственная культура... С. 43-52
6. Эйнгорн Н.К. Исходные основания понятия «нравственная культура» // Вопросы нравственной культуры. С. 80.
7. Фрадлиня Е. М Категория «нравственная культура общества» // Там же. С. 114.
8. Иванов В. Г. Нравственная культура: человечность и гражданственность // Там же. С. 72.
9. Кузмицкас Б. Содержание нравственной культуры общества// Там же. С. 117.
10. Гринберг Л. Г. Нравственная культура личности и социальные нормы // Там же. С. 167-168.

синкретик турини ўзида мужассам этган. Талион ахлоқ тарихига кирди ва маданиятда чуқур из қолдирди. У адолатни тенглаштиришнинг тимсолидир, жамоалар ўртасидаги муносабатларга адолатни тенглаштиришнинг принципини ташкил қилади.

² Жўмард, жувонмард - Олийжаноб, мард, ботир, довьорак. Қаранг: Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 117-б.

11. Козлова Х. Н. Социально-историческая антропология. С. 15.
12. Иванов В. Г. История этики древнего мира. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1980. С. 31.
13. Быков Ф. С. Зарождение общественно-политической и философской мысли в Китае. М.: Наука, 1966. С. 149.
14. А.О.Маковельский. Авесто. Издательство АН Азербайджанской ССР. Баку, И960, с. 100.
15. Антология педагогической мысли Азербайджанской ССР. М., “Педагогика”, 1989, с.44.
16. Хамиджон Хомидов. “Шохнома”нинг шухрати. Т., “Ўзбекистон”, 1991, 94 б.
17. Й.Жумабоев. Ўрта Осиё этикаси тарихи очерклари. Т., “Ўзбекистон”, 1980, 30 б.
18. Ф Сулаймонова. Шарк ва гарб. Т., “Ўзбекистон” 1997, 26-бет.
19. Материалисты Древней Греции. М.: Госполитиздат., 1955. С. 157.
20. Кропоткин П. А. Этика. С. 74.
21. Еремеев А. Ф. Первобытная культура: происхождение, особенности, структура: Курс лекций. В 2 ч. Ч. 2. Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 1997. С. 102.